

तौलनिक साहित्याभ्यास

डॉ. मानसी लाटकर
छ. शिवाजी कॉलेज, सातारा.

प्रथमतः तौलनिक साहित्याभ्यास ही संकल्पना व तिचे स्वरूप समजावून घेणे योग्य ठरेल.

● तौलनिक साहित्याभ्यास : संकल्पना, स्वरूप

तुलना हा शब्द तोलणे, जोखणे, बरोबरीचे मानणे, अशा विविध अर्थानी वापरला जातो. तुलना हा एक व्यापक मानसव्यवहार आहे. माणूस जाणता-अजाणता अनेक गोष्टींची तिच्यासारख्या अन्य एका किंवा अनेक गोष्टींशी तुलना करून मगच अभिप्राय देतो. तुलनेमध्ये तुल्य घटकांतील साम्य-भेद यांच्या अभ्यासातून काही एक निष्कर्ष काढला जातो. विगमन, निगमन, विश्लेषण, संश्लेषण यांच्याबरोबरच तुलना हाही ज्ञान प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक आहे. साहित्यव्यवहारामध्येही तुलनेला महत्त्व आहे. साहित्याच्या निर्मितीच्या वेळी लेखकाच्या मनात जी प्रक्रिया चालते, त्या वेळी तो जाणता किंवा अजाणता नियोजित साहित्याचा विषय, त्याचे आशयसूत्र, त्याची मांडणी, वापरलेले तंत्र, वाक्यरचना, शब्दप्रयोग यांमध्ये तुलनेच्या साहाय्याने निवड करत असतो. साहित्याचे आकलन, आस्वाद आणि मूल्यमापन करण्यासाठीही तुलना अत्यंत आवश्यक असते. तौलनिक साहित्याभ्यास पद्धतीची अत्यंत साधी सोपी आणि सर्वमान्य व्याख्या वसंत बापट यांनी पुढीलप्रमाणे दिली आहे - “तौलनिक साहित्याभ्यास म्हणजे तुलनेच्या साहाय्याने केलेला एकापेक्षा अधिक साहित्यांचा अभ्यास”¹ या संदर्भात याच आशयाचे विस्तृत विवेचन विजयकुमार दास यांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे ते पहाण्यासारखे आहे. ते म्हणतात, “The Simply way to define Comparative Literature is to say that it is a comparison between two literatures and does not have an independent status. Comparative literature analyses the similarities and dissimilarities and parallels between two literatures”² तौलनिक साहित्याचे अभ्यासक निशिकांत मिरजकर यांच्या मते या व्याख्या अव्याप्त आहेत, कारण त्या तौलनिक साहित्य समीक्षेची फक्त पद्धती वर्णन करतात. त्यांच्या कोणत्याही दोन साहित्यकृतींची तुलना करणे म्हणजे तौलनिक साहित्याभ्यास नाही. ज्या दोन साहित्यकृतींचा असा अभ्यास करावयाचा आहे, त्यांच्यामध्ये एकाचा दुसऱ्यावर पडलेला प्रभाव, समान तत्त्वप्रणाली, निर्मितीकालीन समान परिस्थिती, समान आधारसामुग्री असा कोणता तरी संबंध असला पाहिजे.³ डॉ. मिरजकरांचे हे मत स्वीकाराह आहे, कारण दोन किंवा अधिक साहित्यांच्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संपर्कातून निर्माण झालेले प्रश्न तौलनिक साहित्याभ्यासाच्या केंद्रस्थानी असावेत. तुलनीय साहित्यकृतींमध्ये अशा प्रकारचा लक्षणीय संबंध असेल आणि तो शोधण्याचा हेतू मनात धरून संशोधन केले गेले असेल, तरच अशा अभ्यासातून काही एक उद्बोधक निष्पत्ती हाती येऊ शकेल. तसेच तुलनेचे क्षेत्र जेवढे मर्यादित व उद्दिष्ट जेवढे सुस्पष्ट असेल, तेवढे हे संशोधन अधिक समर्पक व फलदायी ठरते.

तुल्य घटकांचे स्वरूप व अभ्यासाची उद्दिष्टे यांना अनुसरून या अभ्यासपद्धतीचे स्वरूप ठरते. त्यामुळे तिची स्वतःची अशी बंदिस्त नियमावली निर्माण होऊ शकलेली नाही. तरीही सर्वसामान्यपणे या अभ्यासाची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे सांगितली जातात-

१) साम्य - तुलनीय साहित्यातील साम्यस्थळे शोधून त्यांची कारणमीमांसा करणे हे या अभ्यासाचे एक उद्दिष्ट असते. मात्र या चिकित्सेतून तर्कसंगत सामाजिक, सांस्कृतिक तथ्यांवर प्रकाश पडणे या अभ्यासामध्ये अपेक्षित असते.

२) भेद - प्रत्येक कलाकृती ही काही अंशी सामान्य असते, तर काही अंशी ती विशिष्ट असते. त्यामुळे तुलनीय साहित्यकृतींमध्ये साम्यस्थळांबरोबरच काही भेदही असतो. त्याचीही चिकित्सा या अभ्यासात अपेक्षित असते.

३) प्रभव (उद्गम) -अन्य भाषिक साहित्याचा प्रभाव नवसाहित्यनिर्मितीसाठी अनेक कारक घटकांपैकी एक घटक ठरू शकतो;पण असा निर्णय देणे प्रत्येक वेळी अभ्यासकाला शक्य होईल आणि इष्ट ठरेल, असे मात्र नाही.

४) प्रभाव - विशिष्ट साहित्यकाराची प्रभावकारिता हे अशा अभ्यासाचे सर्वात महत्त्वाचे आणि विधायक कारण होय. तुलनात्मक साहित्याभ्यास प्रभव आणि प्रभाव यांचा एकत्रितपणे विचार करतो. विशिष्ट भाषिक समाज किंवा साहित्यकार अन्य भाषिक साहित्याचे किंवा साहित्यकाराचे स्वागत करतो, त्याच्यामुळे प्रभावित होतो आणि त्याचा स्वीकार करतो. या प्रक्रियेचा अभ्यास करणे, हे या अभ्यासाचे एक महत्त्वाचे तत्त्व आहे. हा प्रभाव आशय, जीवनदृष्टी, शैली इ. अनेक प्रकारचा असू शकतो. प्रभाव प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षही असू शकतो. अनुसरण हा प्रभावाचा स्वाभाविक परिपाक आहे. मात्र असा प्रभाव पडणे हे न्यूनतेचे लक्षण नाही. ज्याचा प्रभाव पडतो, तो श्रेष्ठ व ज्याच्यावर प्रभाव पडतो, तो कनिष्ठ ही सामान्य व्यवहारातील धारणा तौलनिक साहित्याभ्यासाला मान्य नाही. या ठिकाणी असा प्रभाव ही एक स्वाभाविक वाङ्मयीन प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया समजून घेतल्यास साहित्यकृतींचे वाङ्मयीन आकलन अधिक सखोल होते. मात्र या प्रक्रियेमध्ये अन्य साहित्यकृतीतील वैशिष्ट्यांचा जसाच्या तसा स्वीकार केला जात नाही. कळत नकळत त्यात काही बदल होतात. कधी त्या स्वीकारलेल्या वैशिष्ट्यांचा विकास केला जातो. कधी काही गोष्टी वगळून त्यात काही नव्या घटकांची भर घातली जाते. या बाबींचा अभ्यास या पद्धतीमध्ये अभिप्रेत आहे.

वरील तत्त्वांना अनुसरून तौलनिक साहित्याभ्यास करताना एका गोष्टीचे तारतम्य बाळगावे लागते. एकाच विषयाचा अभ्यास एकाच वेळी या सर्व तत्त्वांना अनुसरून करणे इष्ट होणार नाही. या विषयीउपरोक्तग्रंथात श्री.वसंत बापट यांनी दिलेली सूचना या ठिकाणी लक्षात घेण्यासारखी आहे. ते म्हणतात त्याप्रमाणे अशा वेळी ही चारही तत्त्वे नेहमीच कार्यरत असतील आणि सारख्याच महत्त्वाची असतील, असे मात्र नाही. किंबहुना उपयोजित तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये यांपैकी कोणते तरी एकच तत्त्व जास्त बलवत्तर असते.⁴ ही अभ्यासपद्धती साहित्याचा वाङ्मयीन, ऐतिहासिक, समाजशास्त्रीय इ. वेगवेगळ्या अंगांनी अभ्यास करित असल्यामुळे ती अनेक अभ्यासक्षेत्रांना स्पर्श करते. या अर्थाने तिला आंतरविद्याशाखीय अभ्यासपद्धती म्हणता येईल.

● तौलनिक साहित्याभ्यासाची उद्दिष्टे -

तुलनात्मक अध्ययन साहित्यकेंद्री असते आणि सांस्कृतिक परिघापर्यंत विस्तारत जाते. साहित्य हे कोणत्याही भाषेतील, देशातील, काळातील असले, तरी ते मानवजातीचे जीवन चित्रित करणारे आहे. त्यांतील विषय असलेला माणूस मूलतः सारखाच आहे. त्याच्याभावभावना, आशाआकांक्षा या समानच आहेत, अशी श्रद्धा या अभ्यासपद्धतीमध्ये अनुस्यूत आहे. तसेच या मूलतः एक असलेल्या मानवी जीवनामध्ये भौगोलिक प्रदेश, संस्कृती, अनुवंश आणि परिस्थिती यांमुळे निर्माण झालेला भेद अभ्यासणे आणि शक्य झाल्यास त्याची कारणमीमांसा करणे यातही तिला रस आहे. या अभ्यासाचा हेतू पक्षपाती भूमिकेतून कोणत्याही साहित्याला श्रेष्ठ वा कनिष्ठ ठरविण्याचा असता कामा नये. कारण ही काही सांस्कृतिक स्पर्धा नाही. अशा प्रकारे पूर्वग्रहदूषित नजरेने दोन किंवा अधिक साहित्यांची तुलना करून सरस किंवा नीरस ठरविणे हे अशा अभ्यासाचे उद्दिष्ट नाही. मात्र समतोल दृष्टीने केलेल्या अभ्यासाअंती अशा प्रकारचे निष्कर्ष निघतील, तेव्हा ते स्वीकारार्ह असतील, हेही खरे आहे. साहित्याचे मूल्यापन करणे, उत्कृष्ट साहित्याचे नियम ठरविणे हेही या अभ्यासाचे उद्दिष्ट असत नाही. तौलनिक साहित्याच्या माध्यमातून विविधतेच्या मुळाशी असलेल्या एकात्मतेकडे जाण्याचा प्रयत्न असणे महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी अभ्यासकाची भूमिका ही तटस्थ असणे अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणून प्रतिपादनामधील अनाग्रह, निःपक्षपातीपणा, वस्तुनिष्ठता, न्यायबुद्धी हे गुण अभ्यासकाकडे असणे अत्यंत आवश्यक आहे. भिन्न भिन्न परंपरांचे भान ठेवणे, तुल्य साहित्यातील साम्य व विरोध यांचा शोध घेणे व शक्य झाल्यास अशा साम्य विरोधाची कारणमीमांसा करणे व त्यायोगे काही अप्रकाशित तथ्यांवर प्रकाश टाकणे, हे या अभ्यासाचे खरे उद्दिष्ट आहे. तौलनिक अभ्यासकाची बांधिलकी साहित्यकृतींच्या सौंदर्याचा आस्वाद आणि तिच्या सांस्कृतिक शक्तींचे भान यांच्याशी असली पाहिजे. अशा अभ्यासाने आपला मानसिक परीघ वाढता ठेवणे आणि त्यात अनुभवसमृद्धी आणणे हे या अभ्यासाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे.

• तौलनिक साहित्याभ्यासाची वाटचाल

तौलनिक साहित्याभ्यासाचा उगम युरोपमध्ये झाला, असे सामान्यतः मानले जाते. प्रबोधनयुगात ग्रीक, रोमन हे अभिजात साहित्य आणि लोकभाषांतील साहित्य यांचा तुलनात्मक अभ्यास सुरू झाला. तो सर्वप्रथम कोणी सुरू केला याबाबत अनेक मते आहेत. वसंत बापट यांच्या मते या विचारांचा प्रथम पुरस्कर्ता इटालियन कवी दांते हा होय.⁵ निशिकांत मिरजकर यांच्यामते, १८ व्या शतकात जॉन ड्रायडनने फ्रेंच व इंग्लिश नाटकांची तुलनात्मक चर्चा करून या अभ्यासशाखेचा पाया घातला. म्हणून त्याला तौलनिक समीक्षेचा जनक म्हटले जाते.⁶ १९ व्या शतकात मादाम स्टेल् या फ्रेंच विदुषीने फ्रेंच व जर्मन साहित्याचा तौलनिक विचार केला. हीच या साहित्याभ्यासपद्धतीची युरोपमधील सुरुवात होय, अशी फ्रेंच साहित्यसमीक्षकांची धारणा आहे.⁷ फ्रान्समध्ये सॉरबॉन विद्यापीठात या अभ्यासपद्धतीला प्रथम अधिकृत मान्यता मिळाली. मॅथ्यू अरनाल्डने या अभ्यासपद्धतीला विद्यापीठीय क्षेत्रामध्ये प्रतिष्ठा मिळवून दिली, असे ब्रिटिश मानतात. जर्मनांनी हे श्रेय गटेला दिले आहे. *Dictionary of World Literary Terms* मध्ये *Villemain* यांनी तुलनात्मक साहित्याभ्यास ही संकल्पना प्रथम वापरली व तिला लोकप्रियता मिळवून दिली असे म्हटले असे म्हटले आहे.⁸ १८८६ मध्ये *Comparative Literature* या ग्रंथात प्रो. पोन्जेत याने या अभ्यासपद्धतीची व्याप्ती व कार्यपद्धती यांची शास्त्रीय मांडणी केली.⁹

युरोपियनांच्या साम्राज्यवादी धोरणामुळे युरोपियन राष्ट्रे व आशियातील भारत, चीन, अरबस्तान, इराण इ. जित राष्ट्रे यांच्यामध्ये संपर्क निर्माण झाला. सांस्कृतिक अभिसरण सुरू झाले. भारतात येथील भाषा व साहित्य यांचा मॅक्समुल्लरसारख्या युरोपियन विद्वानांकडून अभ्यास सुरू झाला. विल्यम जोन्स यांनी १७८४ मध्ये कलकत्ता या ठिकाणी ऐशियाटिक सोसायटीची स्थापना केली. *Indology* अथवा भारतविद्याया नावाने भारतीय साहित्य व संस्कृतीच्या अभ्यासाची परंपरा सुरू झाली. भारतातील वेद व रामायण-महाभारतासारखी संस्कृत महाकाव्ये, कालिदासादींची संस्कृत नाटके, पालीसारख्या प्राकृत भाषांतील बौद्ध धर्मग्रंथ इ. चा परिचय युरोपला झाला. १७८५ मध्ये चार्ल्स विल्किन्स यांनी गीतेचा इंग्लिशमध्ये अनुवाद केला. सर विल्यम जोन्स यांनी १७८९ मध्ये कालिदासाच्या अभिज्ञान शाकुंतलनाटकाचा इंग्लिशमध्ये अनुवाद केला. तो वाचून जर्मन कवी गटे प्रभावित झाला व त्याने तौलनिक साहित्याभ्यास पद्धतीचा जोरदार पुरस्कार केला. तसेच शिलर आणि श्लेगल यांनीही तौलनिक साहित्याभ्यासाला चालना दिली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिकन विद्वानांनी या विद्याशाखेची सुसूत्र मांडणी केली. अमेरिकेच्या जडणघडणीमधील विविध प्रवाहांच्या सहभागामुळे असे कार्य अमेरिकेत होणे स्वाभाविक होते.

तसेच इंग्रजी भाषा आणि साहित्य यांच्या अभ्यासाने प्रभावित झालेल्या भारतीय साहित्यिकांनी भारतीय आणि युरोपीय साहित्याच्या तौलनिक साहित्याभ्यासाला सुरुवात केली. उदा. बंकिमचंद्र चटर्जी यांनी कुमारसंभव आणि फॅराडाईज लॉस्ट या मिल्टनच्या महाकाव्याचा, तर हरिनारायण आपटे यांनी शाकुंतल आणि टॅपेस्टया नाटकांचा तुलनात्मक अभ्यास केला.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला रवींद्रनाथ टागोरांनी या वसुधैव कुटुंबकम या भूमिकेचा पुरस्कार केला. १९०७ मध्ये भारतीय समाजाला तौलनिक साहित्याभ्यासाची निकड असल्याचे प्रतिपादन केले. अशा अभ्यासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विद्याभारती संस्थेची स्थापना केली व विश्वसाहित्या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. सर्व भारतीय भाषांमध्ये युरोपीय साहित्याचा अनुवाद, अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती वाढली. PEN (Poem, Eassay and Novel) ही आंतरराष्ट्रीय भाषा आणि साहित्य यांचा अभ्यास करणारी संस्था स्थापन करण्यात आली. १९४५ मध्ये या संस्थेच्या वतीने भारतामध्ये अखिल भारतीय लेखक संमेलन भरले होते. त्याच्या अध्यक्षस्थानी सरोजिनी नायडू या होत्या. युनेस्कोनेही अशा प्रकारच्या साहित्यिक व सांस्कृतिक आदानप्रदानाला चालना देण्याची भूमिका घेतली आहे.

भारतात विद्यापीठ पातळीवर अनेक ठिकाणी तौलनिक साहित्याभ्यास केला जातो. मुंबई विद्यापीठात गुरुदेव टागोर तौलनिक साहित्याभ्यास केंद्रकार्यरत आहे. दिल्ली विद्यापीठाच्या आधुनिक भारतीय भाषा व साहित्याभ्यास विभागातले मतौलनिक भारतीय साहित्य हा अभ्यासक्रम एम.ए., एम.फिल. व पीएच.डी. या पातळ्यांवर सुरू आहे. हैद्राबादच्या तेलुगु विद्यापीठात तेलुगु व तौलनिक साहित्य असा विभाग आहे. सुरत विद्यापीठात गुजराती तौलनिक साहित्य अध्यासन कार्यरत आहे. पतियाळा येथील गुरूनानक विद्यापीठातही अशा प्रकारचे अध्यासन सुरू आहे. जळगावच्या उत्तर महाराष्ट्र विभागात अशा अभ्यासाला स्वतंत्र विभाग सुरू झाला आहे. विद्यापीठांच्या कक्षबाहेरही विश्वभारती, आंतरभारती, भारतीय विद्याभवन, दक्षिण भारतीय भाषांचे ग्रंथप्रतिष्ठान (*Southern Language Book Trust*), साहित्य अकादमी, नॅशनल बुक ट्रस्ट या संस्था कार्यरत आहेत, ही बाब निश्चितच आश्वासक आहे.

• तौलनिक साहित्याभ्यासाचे मूळ आधार -

तौलनिक साहित्याभ्यासाचे स्वरूप समजण्यासाठी त्याचे मूळ आधार असलेल्या राष्ट्रीय साहित्य, विश्वसाहित्य व सर्वसाधारण या संकल्पना समजणे आवश्यक आहे. त्यांचा विचार या ठिकाणी करणे योग्य ठरेल.

➤ राष्ट्रीय साहित्य

प्रत्येक राष्ट्राची एक जीवनशैली असते. वैशिष्ट्यपूर्ण सांस्कृतिक जडणघडण असते. साहित्य ही जरी एका व्यक्तीची निर्मिती असली तरी ती व्यक्ती ज्या समाजाचा घटक असते त्या समाजाचीही ती निर्मिती असते. म्हणजेच त्याच्या राष्ट्राचीही ती निर्मिती असते. अशा राष्ट्रीय स्वभाववैशिष्ट्यांचे दर्शन ज्यामध्ये घडते, त्याला राष्ट्रीय साहित्य म्हणता येईल. भारतासारख्या बहुभाषिक समाजामध्ये असे राष्ट्रीय साहित्य विविध भाषांमधील असू शकते. असे राष्ट्रीय साहित्य त्या त्या राष्ट्रातील लोकांना आपले वाटते. उदा. रामायण, महाभारत ही महाकाव्ये कोणत्याही एका भाषेतील साहित्यकृती नसून भारतातील विविध राज्यात, विविध प्रांतांत, विविध भाषांत त्यांचा आविष्कार झालेला दिसून येतो. त्याची विविध रूपे पहावयास मिळतात. म्हणून त्यांना राष्ट्रीय साहित्य म्हणावे लागेल.

➤ विश्वसाहित्य

१९ व्या शतकात जगात सर्वत्र राष्ट्रवादाचा प्रभाव वाढला. युरोपियन राष्ट्रांच्या साम्राज्यवादी ध्येयधोरणांमुळे जेते राष्ट्र आणि जित राष्ट्र अशा श्रेणी निर्माण झाल्या. जेत्या राष्ट्रांमध्ये सांस्कृतिक अहंगंड निर्माण झाला व याउलट जित राष्ट्रांमध्ये न्यूनगंड निर्माण झाला. या प्रवृत्तींवर उपाय म्हणून विश्वसाहित्य ही संकल्पना निर्माण झाला. त्याला एक तात्कालिक घटना कारणीभूत ठरली. इ.स.१८३५ च्या फेब्रुवारीमध्ये लॉर्ड मेकॉले यांनी गव्हर्नर लॉर्ड बेंटिंग याला लिहिलेल्या पत्रात भारतीय भाषा व साहित्य यांच्याविषयी तुच्छता व्यक्त केली. भारतीय साहित्य हे युरोपियन साहित्याच्या ग्रंथालयाच्या एका कप्प्यात मावण्याइतके मर्यादित आहे, असा त्याच्या वक्तव्याचा मथितार्थ होता. त्याच्या या विधानाच्या विविध प्रतिक्रिया उमटल्या. त्यांपैकी एक प्रतिक्रिया होती गटे या जर्मन कवीची. विल्यम जोन्सने केलेल्या शाकुंतलच्या अनुवादाच्या वाचनाने तो भारावून गेला होता. भारतीय साहित्यपरंपरेकडे तो आदराने पहात होता. मेकॉलेप्रणीत आत्मसंतुष्ट व अन्य साहित्यपरंपरांना तुच्छ मानण्याची प्रवृत्ती हानिकारक आहे, असे त्याचे मत होते. विश्वातील सर्व मानव मूलतः एक आहे. या जाणिवेने व्यापक दृष्टिकोनातून साहित्याकडे न पाहिल्यास नुकसान होते. म्हणून आपल्या राष्ट्राखेरीज इतर राष्ट्रांमधील साहित्यिक परंपरांचे आपल्याला भान असले पाहिजे. अन्य राष्ट्रांतील, भाषांतील साहित्याचे आपण स्वागत केले पाहिजे, अशी साहित्यिक देवाण-घेवाण झाली पाहिजे, या भूमिकेतून त्याने Weltliterature ही संकल्पना मांडली. तिलाच World Literature अथवा विश्वसाहित्य म्हटले जाते. विश्वातील साहित्यात अवतरू शकणारी सार्वदेशिक एकरूपता गटेला अभिप्रेत होती. रवींद्रनाथ टागोर यांनी या संकल्पनेचा पुरस्कार करताना मानवजातीची एकता मूल्यांची सार्वत्रिकता आणि शाश्वतता यांच्या प्रकाशात साहित्याकडे बघणे आवश्यक आहे, असे प्रतिपादन १९०७ मध्ये केले.

विश्वसाहित्य म्हणजे विश्वमान्य झालेले श्रेष्ठ साहित्य, असेही मानले जाते. अखिल विश्वात प्रतिष्ठा पावलेल्या ती प्रदीर्घकाळ टिकलेल्या अभिजात महान ग्रंथांचा व ग्रंथकारांचा समावेश या संकल्पनेत करता येईल. उदा. होमर, दांते, सर्वातीस शेक्सपीयर गटे इ.आपल्याकडील कबीर व तुकाराम यांच्याससाहित्य १९व्या शतकातच इंग्रजीच्या माध्यमातून वैश्विक पातळीला पोचले होते. तुकारामांबाबत सांगावयाचे झाले तर सर अलेक्झांडर ग्रॅट यांनी १८६७ च्या 'फॉर्टनाईटली रिव्ह्यू' मध्ये तुकारामांवर एक निबंध प्रसिद्ध केला^{१०}.

साहित्याचा विविध भाषांमध्ये अनुवाद झाला आहे आणि त्यांना व्यापक प्रमाणात स्वीकृती लाभलेली आहे. उदा. १९३० साली जस्टिन ई. अंबट यांनी तुकारामांचे चरित्र लिहिले. त्यांच्या गाथेचे इंग्रजी, स्पॅनिश, पोलिश, जर्मन आणि रशियन या भाषांमध्ये अनुवाद झाले आहेत.^{११}(मोरे सदानंद, संपादकीय, आमची श्रीवाणी, संत तुकाराम विशेषांक, भाग १, जाने १९९५, का.स. वाणी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे)

कबीरांच्या साहित्यालाही अशीच वैश्विक मान्यता लाभलेली आहे. १९०७ मध्ये सर्वप्रथम जी.एच.वेस्टकाट यांनी कबीर अँड कबीरपंथ हे पुस्तक इंग्रजीत लिहिले. कबीर साहित्य अमेरिका, ब्रिटन, जपान, रशिया इ.देशात अभ्यास झाला आहे. कबीर - बीजक च्या ५ आवृत्त्या एकट्या अमेरिकेत खपल्या आहेत. इंग्रजीबरोबरच स्विडिश, जर्मन, रशियन भाषेमध्ये अनुवाद

झाले आहेत. असे कबीरसाहित्याचे गाढे अभ्यासक डॉ.शुकदेवसिंह यांनी नोंदविले आहे. (सिंह, शुकदेव, भये कबीर कबीर, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, प्र.सं. २००५, पृ. ५०)

म्हणूनच दि लाँगन अँथॉलॉजी वर्ल्ड लिटरेचर या विश्वसाहित्यकोशाच्या तिसऱ्या खंडामध्ये मराठीमधील तुकारामाच्या व हिंदीमधील कबीरांच्या रचनांचा समावेश झाला आहे.

तात्पर्य, कबीर व तुकाराम यांच्या साहित्याची आवाहकता देश व काळ यांच्या पलीकडे जाऊन वैश्विक व सार्वकालिक आहे. म्हणून त्याच्या साहित्याला विश्वसाहित्य मानणे उचित ठरेल.

➤ सर्वसाधारण साहित्य

ही संकल्पना जनरल लिटरेचर या इंग्लिश संज्ञेवरून भाषांतरित करण्यात आली. सर्वसमावेशक साहित्य असेही तला म्हटले जाते.

व्याख्या - सर्वसमावेशक साहित्याला अशी राष्ट्रीयतेने रेखांकित केलेली क्षेत्रसीमा नसते. एखाद्या प्रवृत्तीचा साहित्यप्रकाराचा, सिद्धान्ताचा, राष्ट्रीय क्षेत्रसीमांचा विचार न बाळगता सार्वदेशिक संदर्भात केलेल्या अभ्यासाला सर्वसमावेशक साहित्य म्हणता येईल. उदाहरणार्थ वाङ्मयातील गूढगुंजनात्मक प्रवृत्तीचा विचार करताना भारतीय साहित्य, पर्शियन साहित्य, अरबी साहित्य वा पाश्चात्य साहित्य या सर्वांच्या संदर्भात विचार करावा लागेल. असा अभ्यास सर्वसमावेशक साहित्यात अंतर्भूत होते... एखाद्या विश्वव्यापक प्रवृत्तीचे, वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप विश्लेषण करून त्याचे व्यवच्छेदक घटक ठरवताना स्थळ व काळ यांच्या सीमा उल्लंघून तुलनात्मक साहित्याभ्यासासाठी या अध्ययनाचाही भरपूर लाभ होतो. बांदिवडेकर, (डॉ.) चंद्रकांत, तौलनिक साहित्याभ्यास : स्वरूप आणि अध्यापन (लेख) वाङ्मयाचे अध्यापन (ग्रंथ), मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९४, पृ.२३४)

- तौलनिक साहित्याभ्यासाच्या दिशा / क्षेत्रे
- द्वैभाषिक साहित्यकृतींचा अभ्यास

दोन भाषांतील भिन्न भिन्न साहित्यकृतींमध्ये काही एका साम्य आणि काही एक भेद दिसून येतो. अशावेळी, या साम्यभेदाची कारणमीमांसा करण्यासाठी तौलनिक साहित्याभ्यास आवश्यक अतो. या दोन भाषांमध्ये व ती बोलणाऱ्या लोकांमध्ये काही एक सांस्कृतिक आदान-प्रदान झालेले असते. त्यामुळेच भाषा भिन्न असल्या तरी, अशा दोन साहित्यकृतींमध्ये साम्य आढळते. त्याचबरोबर देश, काळ आणि परिस्थिती यांच्यातील भिन्नतेमुळे अशा साहित्यकृतींमध्ये भेदही आढळतो. म्हणून, अशा प्रकारे दोन भाषांतील साहित्यकृतींचा अभ्यास करताना या अभ्यासकाला या दोन्ही भाषांतील प्रभुत्वाबरोबरच त्यांच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचेही आकलन असणे आवश्यक असते.

कधीकधी एकच साहित्यकृती दोन भाषांमध्ये लिहिलेली असते. अशा वेळी, भाषेतील फरकामुळे व सांस्कृतिक भेदांमुळे या दोन भाषांमधील साहित्यकृतींमध्ये काही बाबतीत साम्य व काही बाबतीत भेद दिसून येतात. या साम्यभेदाची चिकित्सा करणे, हे तौलनिक साहित्याभ्यासाचे एक कार्य असू शकते.

• आशयसूत्रांचा अभ्यास

कोणत्याही साहित्यामध्ये सखोल, व्यापक आणि विविध अनुभव हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असते. त्यामुळे साहित्यातील आशयाची मीमांसा करणे साहित्याच्या अभ्यासात महत्त्वाचे मानले जाते. आशय म्हणजे काय ते नेमके सांगता येत नाही. साहित्यकृतीच्यावाय जवळजवळ सगळे आशयात समाविष्ट होताना दिसते. उदाहरणार्थ, कथात्मक साहित्यामध्ये कथानक, प्रसंग, चित्रण, व्यक्तीचित्रण, वातावरणनिर्मिती यांचा आशयामध्ये समावेश होतो. तसेच कवितेमध्ये कवीला जे सांगावयाचे आहे, त्याला आशय म्हणता येईल. तंत्र म्हणजे ज्या वाङ्मयप्रकारांमध्ये ज्या पद्धतीने आशयाचा अविष्कार झालेला आहे, याचा समावेश होतो. याचा प्रत्यय आपल्याला ब - बळीचा या राजन गवस यांच्या कादंबरीमध्ये येतो. शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे समग्र चित्रण हे या कादंबरीचे प्रमुख आशयसूत्र आहे. त्या अनुषंगाने अनेक कथासूत्रे, व्यक्तिरेखा आणि प्रसंग यांचे वर्णन लेखकाने या ठिकाणी केले आहे. कथांतर्गत कथानक आणि विविध प्रकारच्या निवेदनपद्धतींचा वापर हे या कादंबरीचे तंत्र होय.

साहित्याच्या अभ्यासकांमध्ये साहित्याचा अभ्यास करण्याबाबत दोन विचारप्रवाह दिसतात. अलौकिकतावादी विचारप्रवाहामध्ये असे मानले जाते, की साहित्यनिर्मिती ही दैवी किंवा अलौकिक अशी घटना आहे. त्यामुळे साहित्यातील आशय आणि अविष्कार कसा असावा, याचा जाणीवपूर्वक विचार साहित्यिक करीत नाहीत. आपोआपच त्याच्या हातून ही निर्मिती होत असते. त्यामुळे साहित्याचा विचार करताना आशय आणि अविष्कार यांचा वेगळा विचार करता येत नाही. लौकिकतावादी विचारप्रवाहामध्ये असे मानले जाते, की साहित्यनिर्मिती दुसऱ्या कोणत्याही भौतिक घटनेप्रमाणे लौकिक घटना आहे. साहित्यिक आपल्या मनातील आशय, साहित्यप्रकार, आकृतिबंध, भाषाशैली इत्यादींच्या माध्यमातून व्यक्त करीत असतो. त्यामुळे आशय आणि अविष्कार हे साहित्याचे भिन्न भिन्न घटक आहेत. काही आशयसूत्रे मानवी जीवनात सातत्याने अनुभवास येतात. साहित्यिकच साहित्यामधून त्यांचे अविष्करण होत असते. परात्मता (जगापासून तुटलेपण), मरण, विद्रोह, कौटुंबिक पातळीवरील भावसंबंध, स्त्री-पुरुष संबंध, व्यक्ती आणि समाज यांचे नाते ही अशा प्रकारची काही आशयसूत्रे आहेत. त्यांना आरंभ मानून निरनिराळ्या साहित्यपरंपरांचा तौलनिक विचार करता येईल.

शेक्सपिअरपासून काम्यूपर्यंतच्या पाश्चात्य साहित्यपरंपरेत आत्महत्येचे आशयसूत्र महत्त्वाचे ठरलेले दिसते. त्यामागे ख्रिश्चन धर्माने आत्महत्या निषिद्ध ठरविलेले तत्त्व आहे. हा त्या संस्कृतीचा विशेष आहे. तो जाणून घेतल्याने पाश्चात्य परंपरेत आत्महत्येच्या आशयसूत्राला एवढे महत्त्व का आहे, ते आपल्याला कळू शकते.

हे महत्त्व मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयात आत्महत्येच्या आशयसूत्राला नाही. किंबहुना त्याचा अभावच आहे. भारतीय संस्कृतीतील समाधी च्या संकल्पनेत स्वेच्छामरण उदात्तीकरण आहे. त्यामुळे नामदेवांनी लिहिलेल्या ज्ञानदेवांच्या समाधीच्या अभंगांना ना एक उदात्त परिमाण प्राप्त होते. मृत्यू हे एक प्राकृतिक वास्तव आहे. पण त्यालाही संस्कृतीनुसार विविध रूपरंग कसे प्राप्त होतात, याचा त्यातून आपल्याला बोध होतो.

एका साहित्यपरंपरेत ठळकपणे वापरले जाणारे आशयसूत्र दुसऱ्या साहित्यपरंपरेत दिसत नाही. हा तौलनिक साहित्याच्या कुतूहलाचा विषय ठरतो. त्याचा उलगडा करावयाचा तर साहित्याच्या संस्कृतीसापेक्षतेची तौलनिक चिकित्सा करावी लागते. काही आशयसूत्रांना सामाजिक संदर्भ असतात. अनेक संहितांशी (साहित्यकृतींशी) त्यांचा संबंध असतो. हा संबंध आंतरसांस्कृतिक पातळीवर एकच आशयसूत्र व्यक्त करणाऱ्या निरनिराळ्या संहितांची एकत्रित आणि तौलनिक पाहणी करावी लागते.

आशयसूत्रांमध्ये विविध अर्थ व्यक्त करण्याची क्षमता सुप्त रूपात असते. वेगवेगळ्या कालखंडातील वेगवेगळ्या देश-भाषेतील लेखकांच्या लेखनातून आशयसूत्रे बदलत्या रूपात अविष्कृत होतात. त्यामुळे त्यांच्या भिन्न देशीय, भिन्न भाषिक अविष्काराच्या तुलनेतून त्या त्या आशयसूत्राची जडणघडण न्याहाळता येते. एखादे आशयसूत्र भिन्न देशकाल भाषेत कसकसे अविष्कृत झाले, याच्या नोंदी करणे आवश्यक असते, पण तेवढेच पुरेसे नसते. संस्कृतीने पुरविलेल्या आशयसूत्रावर लेखकाची कल्पनाप्रतिभा कोणती प्रक्रिया करते त आशयसूत्राचा तपशील कसा जुळविते त्यात नवा अर्थ आणि नवी मूल्ये यांचा प्राण कसा भरते ते शोधावे लागते.

आधीच्या लेखकांनी वापरलेल्या आशयसूत्रांना पुढील लेखक वेगळे रूप देतात. नवे अर्थ देतात. या बदलांचा सूक्ष्म आणि तौलनिक विचार करावा लागतो. त्यातून त्या त्या प्रतिभावंताची कुवत, तयाची दृष्टी, त्याच्या काळाचे पर्यावरण या सगळ्यांचा बोध होतो. परंपरेचे नवे भान येते आणि प्रतिभावंतांचे स्थानांकन करता येते.

• वाङ्मयप्रकारांचा अभ्यास

कथा, कादंबरी, नाटक, कविता आणि निबंध हे महत्त्वाचे वाङ्मयप्रकार आहेत. कोणतीही साहित्यकृती किमान एका तरी वाङ्मयप्रकारामध्ये मोडते. साहित्याचा अभ्यास करत असताना त्याचा साहित्यप्रकार अभ्यासणे आवश्यक ठरते. साहित्य प्रकारामागे साहित्यकृतीमधून प्रकट झालेली वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन एखाद्या साहित्यप्रकाराची वैशिष्ट्ये निश्चित करावी लागतात. प्रत्येक चांगली साहित्यकृती साहित्यप्रकारांच्या काही वैशिष्ट्यांचे उल्लंघन करीत असते. साहित्यकृती आणि साहित्यप्रकार या दोन्हीमध्ये एक आंतरक्रिया घडत असते. त्यातून त्या त्या साहित्यकृतीचे वेगळेपण स्पष्ट होते. आणि साहित्यप्रकाराची साधारण वैशिष्ट्ये निश्चित होऊ लागतात.

त्यासाठी साहित्यप्रकाराच्या इतिहासाचाही विचार करावा लागतो. वाङ्मयाच्या इतिहासात त्या त्या साहित्यप्रकाराने कोणती व कशी रूपे धारण केली ते पाहावे लागते. त्यातून या साहित्यप्रकाराच्या परिवर्तनाचे चित्र उभे राहते. ही दोन्ही कामे करावयाची तर केवळ एका भाषेतील साहित्यकृती, साहित्यप्रकार आणि त्यांची परंपरा पाहून चालत नाही. वाङ्मयाचा कोणताही इतिहास स्वयंपूर्ण नसतो. स्वतंत्र, स्वायत्त नसतो. त्याचे धागे इतर भाषासाहित्य परंपरेत गुंतलेले असतात. त्यामुळे

तुलनेच्या अंगाने विचार करावा लागतो. संस्कृत भाष्यग्रंथाच्या तुलनेनेच ज्ञानदेवांच्या भावार्थदीपिके चा (ज्ञानेश्वरीचा) वेगळेपणा लक्षात येतो. वामनपंडितांच्या यथार्थदीपिके तील पारंपारिकता उघड होते.

काही वाङ्मयप्रकार राष्ट्र आणि भाषा यांच्या सीमा ओलांडणारे असतात. भिन्न संस्कृतीगणिक त्यांचा आविष्कार कसा होतो, त्यात कोणती सारखी किंवा वेगळी वैशिष्ट्ये आढळतात त्याची कारणे कोणती, परिणाम काय यांचा विचार करावा लागतो. उदाहरणार्थ, इंग्रजांच्या आगमनापूर्वी मराठीमध्ये निबंध, कादंबरी, नाटक इत्यादी गद्य वाङ्मय प्रकार अस्तित्वात नव्हते. इंग्रजी साहित्याच्या संपर्कातून हे वाङ्मयप्रकार मराठीत १९ व्या शतकात नव्याने सुरू झाले, त्यावेळी भारतीय संस्कृतीनुसार त्यांच्यात कोणते बदल झाले, यांचा अभ्यास करण्यासाठी हे मूळ इंग्रजी वाङ्मयप्रकार आणि मराठीतील वाङ्मयप्रकार यांची तुलना करणे आवश्यक ठरते.

विशिष्ट वाङ्मयप्रकार किती भाषा, संस्कृती किंवा देश यामध्ये आढळतो हेही पाहण्यासारखे आहे. पाश्चात्य साहित्यप्रकारांच्या संकल्पना स्वीकारून आणि त्यांच्या परिभाषेत मध्ययुगीन साहित्यप्रकारांचे मूळ रूप ओळखणे अधिक अवघड होऊन जाते. युरोपीय काव्यशास्त्रातील संज्ञा-संकल्पना मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाच्या संदर्भात कितपत उचित ठरतात. समर्पक ठरतात याचा आपण विचार करावयास हवा. मध्ययुगीन मराठी लेखक-कवीना आणि श्रोत्यांना अभिप्रेत असलेल्या साहित्यप्रकारांचा ऐतिहासिक शोध घेण्याची गरज तीव्रतेने जाणवते.

एका भाषेतील वाङ्मयपरंपरेत दुसऱ्या भाषेच्या वाङ्मयपरंपरेतील वाङ्मय प्रकारांची आयात-निर्यात होत असते. जैनांचे मध्ययुगीन मराठी साहित्य प्रकार वैविध्याने नटलेले आहे. रास, बारमासी, फाग, बिनती, भावांतरकथा, तीर्थवंदना, कैको असे किती तरी प्रकार त्यांनी हिंदी आणि गुजराथी साहित्यपरंपरेतून मराठीत आणले. फार्सीमधून गझलसारखा काव्यप्रकार मोरोपं, अमृतराय यांनी आणला पण निदान मध्ययुगात तरी तो मराठी परंपरेत पुरेसा रूजू शकला नाही. परंतु विसाव्या शतकात काही कवींनी पुन्हा त्याचा वापर केला. मध्ययुगीन मराठी चरित्र वाङ्मयाची किती तरी वैशिष्ट्ये संस्कृत, पाली आणि प्राकृत साहित्यपरंपरेतून आलेली आहेत.

वाङ्मयप्रकारांचे स्वरूप, त्यांचा इतिहास, इतर भाषासाहित्यांशी असलेला त्यांचा संबंध त्यांचे आदान-प्रदान, त्यांचा उदय-विकास आणि अस्त अशा कोणत्याही प्रश्नांचा विचार तौलनिक साहित्याच्या परिप्रेक्षात करावा लागतो.

• वाङ्मयीन कालखंडाचा अभ्यास

काळ हा अनादि, अनंत आणि अखंड असतो. पण विचारांच्या सोयीसाठी इतिहास काळाच्या निरनिराळ्या खंडांमध्ये विभागावा लागतो. त्याच्या आधाराने केलेले विवेचन त्या त्या काळातील वाङ्मयाचे सूत्रबद्ध व्यवस्थापन करणे शक्य होते. वाङ्मयाच्या परिवर्तनातील वळणे निश्चित करता येतात.

प्रत्येक काळाचा आपला असा युगधर्म असतो आणि तो त्याच्या साहित्यातून व्यक्त होत असतो. साहित्याला व्यापणाऱ्या या प्राणतत्त्वांचा शोध घेण्यासाठी सरसकट सगळे लेख विचारात घेण्याकडे अँग्लो-अमेरिकन तुलनाकारांचा कल आहे. साहित्यकृती, साहित्यिक आणि साहित्यप्रकार युगधर्माचे वाहन कसे करतात, ते अशा अभ्यासात पाहिले जाते. साहित्याच्या प्रेरणा, निरनिराळ्या साहित्यिक चळवळी यामागील तत्त्वांची त्यातून ओळख पटते. उदाहरणार्थ, भक्ती हा मध्ययुगाचा युगधर्म आहे, त्यामुळे या काळातील मराठी साहित्याच्या प्रेरणा या भक्तीशी निगडित आहे.

साहित्यकृतींचा आपल्या निर्मितकाळाशी संबंध असतो. त्या काळात प्रतिष्ठित असलेले वाङ्मयीन सिद्धांत, वाङ्मयसंकेत, जीवनशैली, समकालीन लेखकांची पिढी यांच्याशी साहित्यकृतींचा संबंध येतो. लेखक कसदार प्रतिभेचा असेल, तर तो कालखंडाचा निर्माता ठरतो. तसा नसेल, तर तो त्या काळाचा दास बनून लिहित राहतो. लेखक आणि काल यांचे गुंतागुंतीचे नाते निरनिराळ्या साहित्यांच्या तुलनेने अधिक स्पष्ट होते. एका लेखकापेक्षा लेखकांची पिढी तौलनिक दृष्टीने विचारात घेणे अधिक फलदायी ठरते.

एकाच कालखंडातील निरनिराळ्या देश-भाषांच्या साहित्यांची तुलना केली, तर त्यांच्या प्रगल्भतेचे मोजमाप करता येते. सतराव्या-अठराव्या शतकातील इंग्रजी आणि मराठी गद्याची अशी उद्बोधक तुलना रा.भा. पाटणकरांनी केलेली आहे.

काळदृष्ट्या वेगळ्या पण प्रकृतीने सारख्या अशा साहित्यिक कालखंडांचीही तुलना करता येईल. संस्कृतचे अनुसरण करून देशी भाषेत त्या तोडीची रचना करण्याची धडपड हिंदीमधील रीतीकाळात दिसते. पण ही प्रवृत्ती मराठी, कन्नड, तमिळ, तुलू यांसारख्या इतरही भाषांमध्ये दिसते. त्यांचे कालखंड मात्र वेगवेगळे आहेत. एवढेच.

कालखंडाचे अभ्यास राष्ट्रीय साहित्याच्या सीमा ओलांडतातच पण कधी ते साहित्याच्या सीमा ओलांडत इतर कलाक्षेत्रातही घुसताना दिसतात. पोत शक्तीसौष्ठव सारख्या ग्रंथांतून द.ग.गोडसे यांनी असा नमुना दिला आहे. यादवकाळ, शिवकाळ अशा दोन्ही काळातील साहित्यांची त्यांनी शिल्प, चित्र आणि लोकधाटी यांच्याशी मर्मदृष्टीने तुलना केली आहे.

● वाङ्मयप्रवाह आणि चळवळी यांचा अभ्यास

एका विशिष्ट संस्कृतीत जगणारी माणसे समकालीन संस्कृतीला प्रतिक्रिया देत असतात. या प्रतिक्रिया जसजशा तीव्र आणि संघटित होत जातात. तसे त्यांना चळवळीचे स्वरूप येते. या चळवळीही राष्ट्र आणि भाषा ओलांडून देशोदेशी पसरतात. त्यामुळे त्यांचाही अभ्यास तौलनिक साहित्यात करावा लागतो.

इतर चळवळीप्रमाणेच वाङ्मयीन चळवळीचाही विचार राजकी, सामाजिक आणि ऐतिहासिक दृष्टीनेही करावा लागतो. देशोदेशी आणि भाषागणिक चळवळीचे प्रवक्ते असतात. त्यांना अभिप्रेत असलेल्या चळवळींमागील संकल्पना, तत्त्वे वैचारिक पातळीवर पुरेशी स्पष्ट करावी लागतो. त्यामधील साम्यभेद पाहावे लागतात. या चळवळीत काही ग्रंथ आणि लेखक प्रभावी ठरतात. तर काही लेखकांना चळवळी आत्मसात करतात. त्यातील आघाडीचे लेखक परंपरेला नकार देऊन काय नवे करू पाहत आहेत ते त्यांना कितपत साध्य झाले, याचा विचार करावा लागतो. त्यातून प्रतिभावंतांचे नव्याने आकलन होते. चळवळीत जुन्या आशयसूत्रांना नवे रूप येते. विशिष्ट वाङ्मयप्रकारातून चळवळी कशा प्रवाहित झाल्या ते पाहावे लागते. या चळवळीशी निरनिराळ्या साहित्यांचा कसा संबंध आला तो कोणत्या काळात प्रभावी ठरला त्याला उतारा केव्हा लागला ते शोधावे लागते. त्यांच्या उदयास्ताची कारणमीमांसा करावी लागते. चळवळीच्या अशा अभ्यासातून निरनिराळ्या देशांमधील सांस्कृतिक संबंधांचा उलगडा होतो.

मध्ययुगीन भारतीय वाङ्मयातील चळवळी मोठ्या प्रमाणात धर्मधारणांमधून उद्भवलेल्या आहेत. आचार्य विनोबा भावे लिहितात, प्राचीन काळी वैदिक, श्रमण आणि बौद्ध विचारांच्या लाटा एकामागोमाग एक उत्तर भारतातून दक्षिण भारतात वाहत गेल्या. त्यांच्या वेगाने राज्ये मोडकळी आणि रचली, समाज पालटले, जाती उसळल्या आणि मिसळल्या. नव्या भाषा आणि रीतीरिवाज उदयास आले. त्यानंतर मध्ययुगात विचारांच्या अशाच लाटा दक्षिणेकडून उत्तरेकडे वाहत गेल्या. या साऱ्या तत्त्वज्ञानाच्या आणि उपासनेच्या लाटा होत्या. शंकर, रामानुज, मध्व, ज्ञानदेव, वल्लभ असे पाच आचार्य एकामागून एक अनुक्रमे केरळ, तमिळनाडू, कर्नाटक, महाराष्ट्र आणि आंध्र या भिन्न भाषा बोलणाऱ्या प्रदेशात अवतरले. त्यापैकी ज्ञानदेवाने आपले सर्व साहित्य आपल्या प्रांताच्या लोकभाषेत रचले. भारताच्या प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंडातील उत्तर-दक्षिण या व्यापक भूभागातील वैचारिक चळवळीच्या स्थित्यंतराचे सारगर्भ चित्र या उताऱ्यात उमटलेले आहे.

भक्तिआंदोलन आणि त्यातून अवतरलेले भक्तिसाहित्य हा मध्ययुगात सर्वात अधिक पसरलेला आणि टिकलेला धागा आहे. दक्षिणेतील अल्वार साधूंचा गूढ आनंदवाद यांचा मिलाफ तिने घडविला. तिरुवल्लुरचे तामिळ कुरळ (अभंगाप्रमाणे एक काव्यप्रकार), महाराष्ट्रातील ज्ञानोबांपासून तुकोबापर्यंतची मराठी संतांची भक्तिकविता, मीरा-सूरदासांची हिंदी कविता, तुलसीदासांचे रामचरितमानस, शंकरदेवांचे आसामी भागवत, चैतन्य महाप्रभूंचे बंगाली शिक्षाष्टक असा हा भक्तीचा धागा भारतभर गुंफलेला दिसतो. अशा चळवळीचा तौलनिक अभ्यास भारताच्या साहित्येतिहासात महत्त्वाचा ठरणारा आहे. एवढेच नव्हे, तर त्यामुळे त्या त्या प्रादेशिक भाषांच्या साहित्येतिहासालाही पूर्णत्व येऊ शकेल.

प्रभाव अभ्यास -

तौलनिक साहित्याभ्यासात प्रभाव अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. कधी कधी तर प्रभावांचा अभ्यास म्हणजेच तौलनिक अभ्यास असे अतिरेकाने मानले जाते. प्रभाव अभ्यास हा असा महत्त्वाचा असल्यामुळे शिवाजी विद्यापीठाने त्यावर स्वतंत्र अभ्यासपत्रिकेचे आयोजन केलेले आहे. त्यामुळे या ठिकाणी प्रभावाचा स्थूल परिचय देणे संयुक्तिक ठरेल.

राजकीय सत्तांतर, धर्म, प्रसार, यांमुळे होणारा सांस्कृतिक संघर्ष व संकर, दुष्काळादी नैसर्गिक सारख्या अनेक कारणांनी एका साहित्याचा, परंपरेचा प्रभाव दुसऱ्या साहित्यावर पडतो. हा प्रभाव आशय, मूल्य, आकृतिबंध, शैली आणि तंत्र इ. च्या बाबतीत असतो. भाषांतर, रूपांतर, अनुकरण, उसनवारी, नकल अशाप्रकारे हा प्रभाव पडू शकतो. साहित्याबरोबरच संगीत, नाटक, चित्रपट इ. अन्य कलांच्या माध्यमातूनही हा प्रभाव पडू शकतो.

साहित्य ही एका व्यक्तीची निर्मिती असली, तरी त्या व्यक्तीचा लोकजीवनाशी या ना त्या प्रकारे संबंध येतोच. लोकजीवनामध्ये रूढ असलेली मूल्यव्यवस्था, आदिबंध, आविष्काररूपे यांचा तिच्या मनावर कळत-नकळत प्रभाव पडलेला असतोच. या प्रभावाचा अभ्यास हा तौलनिक साहित्याभ्यासाचा महत्त्वाचा भाग आहे. मराठी साहित्य आणि संस्कृत, प्राकृत,

हिंदी, कन्नड, गुजराती, फारसी, बंगाली अन्य भाषिक साहित्य यांचा परस्परांवर प्रभाव असणे स्वाभाविक आहे. उदा. मध्ययुगीन भारतीय संतांचा परस्परांवरील प्रभाव अभ्यासणे राष्ट्रीय पातळीवर विविध ठिकाणी उत्कर्ष पावलेल्या भक्तिपरंपरेच्या आकलनासाठी उपकारक ठरेल.

१९ व्या शतकापासून मराठी साहित्यावर इंग्रजीचा व इंग्रजीच्या माध्यमातून विविध परकीय साहित्याचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. निबंध, कथा, कादंबरी, कविता, नाटक या वाङ्मयप्रकारांची निर्मिती या प्रभावातूनच झाली. वैचारिक गद्य लेखनामध्ये थॉमस पेन, जॉन स्टुअर्ट, हर्बर्ट स्पेन्सर इ. विचारवंतांचा प्रभाव येथील प्रागतिक विचारसरणीच्या गद्य लेखन करणाऱ्या साहित्यिकांवर पडला आहे. नाटकामध्ये शेक्सपीयर, जॉर्ज बर्नार्ड शॉ, जॉ आनुई, इब्सेन यांचा ठसा स्पष्टपणे दिसतो. कवितांवर वर्डस्वर्थ, शेले, बायरन, मिल्टन, पाउंड, एलिएट यांचा प्रभव सौंदर्यवादी कवींवर व आधुनिक काळात सार्य, कामू, काफ्का यांचा प्रभाव अस्तित्ववादी कवींवर दिसतो. अशा अनेक साहित्यकृतींचे विदेशी मूळ शोधून त्यांचा तौलनिक अभ्यास होणे शक्य आहे.

• तौलनिक साहित्याभ्यासाचे महत्त्व -

भारत हा तौलनिक साहित्याभ्यासाच्या दृष्टीने अगदी अनूकूल आहे. विविधतेतील एकता हे येथील एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. अनेक भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांचे अभिसरण या ठिकाणी प्राचीन काळापासून चालत आले आहे. त्यांचा तौलनिक अभ्यास साहित्याची जाण वाढवणारे तर आहे, पण राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीनेही महत्त्वाचे आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात आपल्यापुढे नवी आव्हाने उभी आहेत. तसेच नव्या संधीही उपलब्ध झाल्या आहेत. या सांस्कृतिक सपाटीकरणाच्या काळात आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी अनुवाद, रूपांतरे आणि तौलनिक साहित्याभ्यास यांच्या माध्यमातून आधी भारतीय भाषांतील साहित्याशी व नंतर जागतिक साहित्याशी जोडून घेणे आवश्यक आहे. यामुळे आपले साहित्य समर्थ तर होईलच, पण ते जागतिक पातळीवर स्वतःचे एक वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण करील यात शंका नाही.

¹बापट वसंत, तौलनिक साहित्याभ्यास, मूलतत्त्वे आणि दिशा, मौज प्रकाशन गृह, आंतरभारती, १९८१, पृ. २७.

² Das, Bijay Kumar, 'Comparative Literature' Edited by Bijay Kumar Das, Atlantic Publishers, 2000,p.1.

³ मिरजकर निशिकांत, 'साहित्य रंग आणि अंतरंग' आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती २००९, पृ. ५.

⁴बापट वसंत, तौलनिक साहित्याभ्यास, मूलतत्त्वे आणि दिशा, (उनि.) पृ. २२.

⁵बापट वसंत, तौलनिक साहित्याभ्यास, मूलतत्त्वे आणि दिशा, (उनि.) पृ. ३.

⁶मिरजकर, निशिकांत, साहित्य रंग आणि अंतरंग, उनि. ,पृ. ९

⁷बापट वसंत, तौलनिक साहित्याभ्यास, मूलतत्त्वे आणि दिशा, (उनि.) पृ. ६.

⁸'Dictionary of World Literary Terms', edited by Josept T. Shipley, George Allens and Vnwin Ltd. London,1943. P.60

⁹बापट वसंत, तौलनिक साहित्याभ्यास, मूलतत्त्वे आणि दिशा, (उनि.) पृ. १२.

¹⁰लाड, पु.मं., 'श्री तुकारामबावांच्या अभंगांची गाथा', शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई, प्र.आ. १९५०, पुनर्मुद्रण, १९७३, पृ. २

¹¹मोरे सदानंद, संपादकीय, आमची श्रीवाणी, संत तुकाराम विशेषांक, भाग १, जाने १९९५, का.स. वाणी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे

डॉ. मानसी लाटकर
छ. शिवाजी कॉलेज, सातारा.